

Գրախոսություններ Book Reviews – Рецензии

ԳԵՈՐԳ ՏԷՐՎԱՐԳԱՆԵԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ՀԱՅԵՐԷՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ, ՁԵՌԱԳՐԱՑՈՒՑԱԿՆԵՐԻ ԵՒ ՁԵՌԱԳՐԱՏՆԵՐԻ ՆՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Bernard Coulie, *Armenian Manuscripts. Catalogues, Collections, Libraries*, 2nd revised edition

Որպէս ձեռագրացուցակների տեղեկատու ժամանակին մենք ունէինք փոքր ցանկեր¹, ապա բազմերախտ Յակոբ Անասեանը հրատարակեց առաւել լաւ կազմուած մի ցուցակ², որ ունի 1-178 եւ 179-355 թուարկումով նոյնքան միաւոր, իր մատենագիտութեան ամէն հատորի մէջ ցուցակի մասերին հետեւում են անձնանունների եւ տեղանունների ցանկեր, որոնք մեծապէս դիւրացնում են բուն ցուցակի գործածութիւնը³: Սակայն այստեղ վերապահութիւններ շատ կան. ընդգրկուած չեն հինգ ձեռագրից պակաս նկարագրութիւն ունեցող հրապարակումները, բնագրերի տպագիրներին կից, մատենագրական, մանրանկարչական եւ այլ ուսումնասիրութիւններում առկայ նկարագրութիւնները, իսկ «Անտիպ ձեռագրացուցակներից» նշել է «միայն առաւել կարեւորները»⁴: Ապա իր գործի բնոյթին համահունչ տպագիր եւ անտիպ ձեռագրացուցակների օգտակար մի ցանկ է հրատարակել Օնիկ Եգանեանը⁵:

- ¹ Ամբողջական թուարկում անելու նպատակ չունենք, միայն օրինակներ տե՛ս՝ Ա. Գ. Աբրահամեան, *Հայ գրի եւ գրչութեան պատմութիւն*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1959, էջ 398-401՝ «Տպագիր եւ անտիպ ձեռագրերի ցուցակ» (վերահրատ.՝ Երեւան, 2012, էջ 406-411), *Մատենագիտութիւն հայկական մատենագիտութեան (ուղեցույց)*, խմբագրութիւն եւ առաջաբան՝ Թաֆայէլ Իշխանեան, Երեւան, 1963, էջ 215-243՝ «Ձեռագրացուցակներ»:
- ² Յակոբ Անասեան, *Հայկական մատենագիտութիւն. ե. ժ. գր.*, հտ. Ա., Երեւան, 1959, էջ LXXVII-XCV՝ «Ձեռագրացուցակներ», եւ հտ. Բ., Երեւան, 1976, էջ V-XXII:
- ³ Այս դէպքում անձնանուններ որպէս կանոն ցուցակների կազմողների, հրատարակիչների եւ հաւաքածուների տէրերի, իսկ տեղանունները՝ նոյն հաւաքածուների պահպանման վայրերի անուններն են:
- ⁴ Տե՛ս նոյն տեղում, հտ. Ա., էջ LXXVII:
- ⁵ Օնիկ Եգանեան, «Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները», *Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուն Մատենադարանի*, հտ. Ա., Կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ.

Սրանց հետեւեց Լուվէնի կաթոլիկ համալսարանի պրոֆեսոր Բեռնար Կուլիի աւելի ծաւալուն, որոշակի սկզբունքներով համակարգուած եւ հիմնաւոր մի աշխատութիւնը⁶, որի մէջ նա, հետեւելով յունարէն ձեռագրացուցակների ցանկման Մարսէլ Ռիշարի (*Marcel Richard*) եղանակին, աշխարհագրական-տեղագրական կարգով ներկայացրեց հայերէն ձեռագրերի հաւաքածուները եւ ձեռագրացուցակները: Յայտնի իրողութիւն է, որ ձեռագրերի աշխարհը յարափոփոխ է՝ մի կողմից տպագրուած են նոր ձեռագրացուցակներ եւ նկարագրութիւններ կամ ձեռագրական հիմքերով հրատարակութիւններ, միւս կողմից՝ յատկապէս մասնաւորների պատկանող ձեռագրերը տեղաշարժուած են՝ նուիրուած, վաճառուած եւ գնուած, իրենց նոր տէրերի հետ գնում նոր տեղեր եւ այլն: Այս փոփոխութիւններն ու նորութիւններն արձանագրելու նպատակով էլ գրքից յետոյ Բ. Կուլին իր իսկ խմբագրութեամբ հրատարակուող *Le Muséon* հանդէսում պարբերաբար տպագրել է նոյն աշխատութեան չորս յաւելում⁷:

Եւ ահա լոյս է տեսել 1992 թ. գիրքը եւ 1995, 2000, 2004, 2019 թթ. յաւելումաձային յոդուածները միաւորող ու նախկինում վրիպած տեղեկութիւններով եւ նոր ձեռագրացուցակներով ու հետազոտական գրականութեան յղումներով վերստին լրացուած, այլեւ՝ համացանցում առկայ ձեռագրերի թուային պատճէնների հասցէներով օժտուած նոր հրատարակութիւնը՝ այս անգամ անգլերէնով, որպէսզի գիրքը մատչելի լինի աւելի ընդարձակ լսարանի (էջ vi)⁸: Կառուցուածքային մասերի թուարկումով պատկերենք այս նոր եւ անպայման մեծարժէք հրատարակութիւնը.

Այսպիսի տեղեկատուի համար անհրաժեշտ «ներածութիւն» (էջ v-xii) բաժնում պարզաբանուած են մատենագիտութեան կառուցուածքն ու սկզբունքները: Յաջորդում է ընդհանուր կարգի (ասենք՝ «f. – folio(s)», որ է «թ. թերթ(եր)») համառօտումների միէջեայ (էջ xiii) «Յապաւումներ» ցանկը: Միւսը

Անթաբեան, Ներածութիւնը՝ Օ. Եգանեանի, Խմբագրութեամբ՝ Լ. Խաչիկեանի, Ա. Մնացականեանի, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1965, էջ 199-212. նկարագրել է 60 տպագիր եւ 76 անտիպ ձեռագրացուցակ:

⁶ **Bernard Coulie**, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits arméniens* (Corpus Christianorum), Brepols – Turnhout, 1992, xiv+266 p.

⁷ **Bernard Coulie**, "Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits Arméniens. Supplément I," *Le Muséon*, Vol. 108 (1995), issue 1-2, p. 115-130, "Supplément II," *Le Muséon*, Vol. 113 (2000), issue 1-2, p. 149-176, "Supplément III," *Le Muséon*, Vol. 117 (2004), issue 3-4, p. 473-496, "Supplément IV," *Le Muséon*, Vol. 132 (2019), issue 1-2, p. 65-106 (բոլոր միասին՝ հանդէսի 110 էջ): Թէ՛ 1992ի գրքում եւ թէ՛ այս յաւելումներում հայերէն ամէն ինչը ներկայացուած է միայն լատինատառ տառադարձութեամբ, շատ ուրախալի է, որ նոր գրքում նոյն նիւթերը նախ մտարոպատառ են, յետոյ միայն տառադարձութեամբ (հոգ չէ, որ հայերէնների մէջ երբեմն վրիպակներ կան. օրինակ՝ «աստուածուն» էջ XIV):

⁸ Այսպէս՝ շարադրանքի մէջ փակագծուած նշելու ենք գրախօսուող գրքի էջահամարները:

«Մատենագիտութիւն»ն է (էջ XIV-XIX) յաճախակի յիշատակուող 78 միաւոր ցուցակների կամ ցուցահանդէսների պատկերագրքերի՝ համառօտումների կարգով, ասենք՝ Մաշտոցեան Մատենադարանի համառօտ ձեռագրացուցակը՝ «Eganyan, 1965, 1970» ձեւով է: Յաջորդում է «Հայերէն ձեռագրերի ցուցակների կամ գրապահոցների տեղեկատուներ» (էջ 1-2), իմա՝ Ձեռագրացուցակների ցուցակներ, այստեղ թուարկել է 16 միաւոր⁹, իսկ վերջում իրաւացիօրէն նշել է, որ յիշատակարանների ժողովածուների մէջ եւս կան ձեռագրացուցակների մասնակի ցանկեր:

Մուտքային-տեղեկատու երկրորդ բաժնի խորագիրն է՝ «Առարկայական (թեմատիկ) ցուցակներ» (էջ 3-16), որ ունի հետեւեալ ենթաբաժինները. 1. «Աստուածաշնչական ձեռագրերի», 2. «Աղօթական փաթեթների» [Հմայիլների], 3. «Պատկերագրող ձեռագրերի» (այստեղ էլ՝ ա. «Ընդհանուր», բ. «Ըստ վայրերի»), 4. «Բժշկական ձեռագրերի», 5. «Այլ» (այստեղ միայն Շ. Ռընուի՝ Ճաշոցին վերաբերող աշխատութիւնն է), 6. «Յիշատակարանների ժողովածուներ» (այստեղ՝ ա. «Հայերէն յիշատակարանների ժողովածուների հրատարակութիւնները ըստ ձեռագրերի ժամանակագրական կարգի» բ. «Հայերէն յիշատակարանների ընդհանուր ուսումնասիրութիւններ»), 7. «Հնագրութիւն», 8. «Ձեռագրագիտութիւն», 9. «Կազմարարութիւն – կազմեր», 10. «Ընդհանուր մատենագիտութիւններ», 11. «Թուային պաշարներ – թուայնացուած ձեռագրեր»¹⁰:

Երրորդ բաժինն է՝ «Գրչավայրերին եւ նախկին հաւաքածուներին [ն վերաբերող] ուսումնասիրութիւններ» (էջ 17-26՝ Ակներ, Աղթամար... Զամոստիէ), շորրորդը՝ «Ազգային ցուցակներ»՝ ըստ երկրների ընդհանրական ցուցակներ (էջ 27-30):

Գրքի հիմնական մասը կամ բաժինը հինգերորդն է՝ «Տեղագրական ցուցակ» (Topographic catalogue (էջ 31-405) խորագրով բուն մատենագիտութիւնը. լատինական այբուբենի կարգով ձեռագրական հաւաքածուների եւ ցուցակների ներկայացումն է՝ ըստ նրանց պահպանման վայրերի կամ աշխարհագրական անունների: Այսպէս՝ Աբու Դաբի՝ «ABU DHABI (United Arab Emirates), Collection Abdul Rahman Bahrom»... Յիւրիխ եւ Զուարթնոց՝ «ZURICH (Switzerland), Collection David and Jemina Jeselsohn 5 mss... ZWART‘NOC՝

⁹ Ըստ որում, վերը մեր յիշատակած Յ. Անասեանի Մատենագիտութեան ամէն հատորի ցուցակների մասը մէկ առանձին միաւոր է:

¹⁰ Մրանց յղումներով շատ նկարագրութիւններ կամ ուղղակի ձեռագրեր ընթերցողին անմիջապէս մատչելի են դառնում, սակայն երբեմն էլ տարի առաջ (ասենք՝ 2020 թ. մայիսին) գոյութիւն ունեցած եւ արձանագրուած նիւթեր այսօր չեն գտնուում՝ արդէն չկան (համտ. էջ 69). սա էլ համայնացի յաճախեպ-ցաւալի մի յատկանիշն է:

See SHUSHA¹¹): Մասնաւոր հաւաքածուներն ընդհանուր շարքում արձանագրուած են իրենց տէրի անունների այբբենական կարգով: Փոքր՝ մի քանի միաւոր ունեցող հաւաքածուների (նաեւ՝ աճուրդներում վաճառուած ձեռագրերի) ցուցակների նկարագրութիւնների մէջ յաճախ ձեռագրերը թուարկուած են ըստ անուան (Աւետարան, Մաշտոց...), գրչութեան ժամանակի (տարի կամ դար) եւ վայրի: Եւ սա այս տեղեկատուի կարեւոր արժանիքներից է յատկապէս այն պատճառով, որ այսպիսի ցուցակները տպագրուած են հիմնականում տարակեզու եւ տարաշխարհիկ մամուլում, ձեռագրերն էլ յաճախ թափառիկ կեանք ունեն, ուստի մեր տեղեկատուն տալիս է այստեսակ հաւաքածուների առանձին միաւորների մասին կարեւորագոյն՝ ելակէտային տեղեկոյթը:

Վերջում՝ «Ձեռագրերի ցանկ» («Index of manuscripts», էջ 407-445), այստեղ հաւաքածուների անունների այբբենական, եւ նրանց մէջ ձեռագրերի համարների կարգով նոյն ձեռագրերի նախկին պատկանելութիւնը կամ նախկին հաւաքածուների անուններն են: Այսպէս, Մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան մատենադարանի Հ^{մր} 8 ձեռագիրը նախկինում եղել է Հալէպի Ս. Քառասուն մանկանց եկեղեցում... Հ^{մր} 227ը՝ Գալուստ Սողոյեանի մասնաւոր հաւաքածուում (էջ 407) եւ այսպէս շարունակ: Եթէ այսպիսի զուգադիրները շատ կարեւոր եւ արժէքաւոր են, ապա անիմաստ է երբեմն բացերով, երբեմն անընդմէջ շարքով ցուցադրելը, որ Երեւանի Մատենադարանի Հ^{մր} 158, 177, 178, 179... 2374 ձեռագրերը նախկինում եղել են «էջմիածին, Կաթողիկոսութեան մատենադարան»ում (էջ 413-416): Այս վերջին ցանկի շարունակութիւնը (էջ 416-443) բնականաբար, արտածուած է հիմնականում Օնիկ Եգանեանի աշխատանքներից¹², բայց շատ իրողութիւններ էլ պարզել է ինքը՝ Բ. Կուլին:

Առանձնապէս կարեւոր է «Յանկ մասնաւոր հաւաքածուների (տէրեր եւ նուիրատուներ)» (էջ 446-449), որովհետեւ այստեղ արտայայտուած են անունները փոքր եւ յարափոփոխ հաւաքածուների, որոնց ձեռագրերի տուեալների մէկտեղումը եւ գիտական գործածութեան ապահովումը մեր առաջնահերթ անելիքներից է: Կազմողը յաճախ արձանագրել է նաեւ շցուցակագրուած հաւաքածուների գոյութիւնը¹³, այսպիսիք մեզ համար կարեւոր ուղենիշներ են այդ

11 Աշխարհագրական-այբբենական կարգին դիմ չենք (թէկուզ եւ որոշ վերանայման անհրաժեշտութիւն ենք տեսնում), բայց դիմ ենք այս՝ «SHUSHA»ի մնամ ցուցանմներին, որոնք այդ սկզբումի պատճառով այս գրքում բաւական շատ են:

12 Տե՛ս վերը՝ ձեռք. 5, նաեւ՝ **Օնիկ Եգանեան**, *Աշխատութիւններ. Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները*. մասն Բ., Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Յարութիւն Հազարեան Կեսարացոյ (Նիւ Եորք, ԱՄՆ), Ուղեցոյցներ Մաշտոցեան Մատենադարանի հայերէն պատառիկների եւ հմայիքների հաւաքածուների, Հրատարակութեան պատրաստեց՝ **Գէորգ Տէր-Վարդանեան**, Յանկերը կազմեց՝ **Գայիանէ Թերզեան**, Երեւան, «Նայիրի» հրատ., 2014, 304 էջ:

13 Օրինակ՝ «ZURICH (Switzerland), Collection David and Jemina Jeselsohn 5 mss. Information provided by Mr D. Jeselsohn, June 2020, with thanks from the Author» (էջ 404):

հաւաքածոների նկարագրման աշխատանքները կազմակերպելու եւ դրանով իսկ նրանց գիտական գործածութիւնն ապահովելու առումով:

Գիրքն աւարտում է «Ձեռագրական գրադարանների եւ հաւաքածոների յապաւումների ցանկ»ով (էջ 450-462), սրա առաջին եւ վերջին անուններն են. «*ABU – ABU DHABI Collection Abdul Rahman Bahrom... ZU – ZURICH Collection Jeselsohn*»:

Այս է Բեռնար Կուլիի կազմած անպայման մեծարժէք տեղեկատուի երկրորդ հրատարակութեան պատկերը: Պարոյր Մուրադեանը ժամանակին գրախօսել եւ ըստ արժանւոյն գնահատել է նախորդ՝ 1992 թ. տպագիրը¹⁴. վերարտադրել է Կ. Պոլսի հայերէն ձեռագրերի հաւաքածոների մասին Բ. Կուլիի գրքում առկայ նիւթը, շնորհակալութեամբ արձանագրել, որ նրա աշխատանքի շնորհիւ բաւական ընդարձակուել է այդ քաղաքի հաւաքածոների մասին մեր իմացութիւնը, ապա նշել է Բ. Կուլիի ուշադրութիւնից վրիպած՝ պոլսական որոշ փոքր հաւաքածոների ցուցակներ, նաեւ աւելացրել է հին հաւաքածոների մասին գիտական գրականութեան մէջ առկայ տեղեկութիւններ¹⁵, որոնք ուղենշում են երբեմնի կամ ներկայիս հաւաքածոների պատմութեան հետազօտման խնդիրներ: Ի վերջոյ շեշտել է. «Առ այսօր մենք չունէինք Հայոց ձեռագրական հաւաքածոների աշխարհագրութեանը, քանակային կազմին եւ ճակատագրին վերաբերող այսքան ամփոփ եւ խնամեալ մէկ այլ հրատարակութիւն»¹⁶: Այս գնահատականն առաւել քան իրաւացի է նաեւ ներկայ հրատարակութեան համար: Սրանով հանդերձ եւ հակառակ հաղորդակցութեան ներկայիս դիրքութիւնների, Լուվէնի եւ Հայաստանի միջեւ կան աշխարհագրական-գիտական միջավայրերի տարբերութիւններ, որոնց պատճառով մի կողմից մեզ լիարժէքօրէն հասու չէ եւրոպական գիտական մամուլը, որի նիւթը լաւագոյնս ներկայացուած է ներկայ գրքում, միւս կողմից էլ եւրոպայում պակաս հասու է Ժ. Դ. երկրորդ կէսի եւ Ի. Դ. սկզբի հայերէն առօրէական մամուլում տպագրուած ձեռագրագիտական առատ նիւթը, որ այս տեղեկատուի մէջ բաւական նօսր է ներկայացուած. այսինքն՝ յատուկ այսպիսի տեղեկատուի համար պէտք է մանրակրկիտ գննել այդ մամուլը: Միով բանիւ՝ Բ. Կուլիի տքնաշան աշխատանքով ժողովուած հսկայ նիւթի վերանայումներ, շտկումներ, լրացումներ¹⁷ եւ նմանիք կարելի է եւ անհրաժեշտ է անել.

¹⁴ **Պարոյր Մուրադեան**, «Հայկական ձեռագրացուցակների եւ մտենադարանների ցուցակ...», Շողակաթ. եկեղեցական մշակութային բնասիրական հանդէս, Պատրիարքոսին հայոց, Ստանպոլ, 1995, էջ 204-212 (այսուհետեւ՝ **Մուրադեան**, 1995):

¹⁵ Նոյն տեղում, էջ 210-211:

¹⁶ Նոյն տեղում, էջ 212:

¹⁷ Օրինակ՝ յիշատակել է Մեւրոպ արեւպս. Տէր-Մովսիսեանի 1902ին տպուած ռուսերէն գիրքը, բայց նրա հայերէն թարգմանութիւնը՝ ոչ. հմմտ. **Մեւրոպ արեւպս. Տէր-Մովսիսեան**, Պատմու-

ասենք՝ բաւական քիչ են ներկայացուած հին ու նոր անտիպ ձեռագրացուցակները¹⁸. արժէք նշել նաեւ կարեւոր-հիմնարար հրատարակութիւններին (ասենք՝ Յ. վ. Տաշեանի վիեննական եւ «Eganyan, 1965, 1970» ձեռագրացուցակներին կամ յիշատակարանների ժամանակագրական հատորներին) նուիրուած գրա-խօսութիւնները եւ այլն:

Այդուհանդերձ, այս բոլորը ապագայում անելիք աշխատանքներ են. առաւել կարեւոր ենք համարում հետեւեալ խնդիրը. նոյն Պ. Մուրադեանը նաեւ նկատել է, որ կարելի էր «այս մատենագիտութեան հիմքի վրայ ընդարձակ շարադրել հաւաքածոների գոյացման, տեղափոխման, լրացման աղբիւրների ու նաեւ կորուստների պատմութիւնը, ինչպէս նաեւ քանակական ու թամատիկ վերլուծութիւն կատարել». սակայն անմիջապէս էլ նկատել է, որ կազմողի նպատակը եղել է «գործնական մատենագիտութիւն» ստեղծելը¹⁹: Վստահ ենք, որ նաեւ այսպիսի՝ հիանալի մեկնակէտ մատենագիտութիւնների հիման վրայ մեր ձեռագրական հաւաքածոների պատմութիւնը մի գրքով հիւսելիք չէ, առաւել եւս՝ մի մարդու անելիք չէ: Աւելացնենք, որ դեռեւս մշակուած չեն խնդրին վերաբերող միջնադարեան աղբիւրները՝ ձեռագրերում առկայ բազմաթիւ գրացուցակները²⁰

Թիւն Սուրբ Գրոց հայկական թարգմանութեան, Ռուսերէնից թարգմանեց՝ Սուսաննա Նահապետեան, Առաջաբանը գրեց, խմբագրեց եւ ծանօթագրեց՝ Գ. Տէր-Վարդանեան, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2018: Սուրբգրական ցուցակների ասպարէզին եւ վերաբերում նաեւ մեր հետեւեալ յօդուածները. «Մեսրոպ Տէր-Մովսիսեանի «Պատմութիւն Սուրբ Գրոց հայկական թարգմանութեան» գիրքը եւ նրա մէջ նկարագրուած-յիշատակուած ձեռագրերը», *Էջմիածին*, 2016, Ժ., էջ 83-108, «Հայերէն Աստուածաշնչի ձեռագրացուցակների կազմութեան փորձերը եւ նոր ցուցակի անհրաժեշտութիւնը», *Ոսկանեան Աստուածաշնչի հրատարակութեան 350 ամեակը (1666- 2016)*. Գիտաժողովի նիւթեր (Հոկտեմբեր 6-8, 2016), *Էջմիածին*, Գլխ. խմբ.՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեան, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2018, էջ 60-77:

¹⁸ Օ. Եգանեանի ցանկած անտիպ ցուցակներն այստեղ առկայ չեն, աւելին՝ այդպիսի ցուցակների շցանկագրուած բաւական մեծ քանակ ենք տեսել նաեւ մեր ձեռագրական կենտրոններից մէկում:

¹⁹ Մուրադեան, 1995, էջ 205:

²⁰ Հրատարակուած եւ բազմիցս արժարձուած են միայն Բաղէշի Ամրոդայ եւ Սաղմոսավանքի գրացուցակները. տե՛ս «Վարդանայ վարդապետի Բաղիշեցոյ ցուցակ գրոց Ամրոջու վանոց», Հրատ. Սենեքերիմ Տէր-Յակոբեան, Արարատ, 1903, Բ-Գ., էջ 176-189. վերահրատ.՝ «Արարատի» ժառանգութիւնը, Ժ. «Արարատ»ի բնագիրներ, հտ. Բ... Հրատ. պատրաստեց՝ Սուսաննա Նահապետեան, Գասակարգումը, խմբագրումը եւ առաջաբանը՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեանի, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին հրատ., Ս. Էջմիածին, 2017, էջ 665-672: [Գաղեան] Խաչիկ վարդապետ, «Նորագիտ մագաղաթայն նոտագիր ցուցակ Սաղմոսավանքից մատենադարանի», *Շողակաթ. Ս. Էջմիածնի հայագիտական ժողովածու*, Գիրք առաջին, Նուիրուած հայ գրի եւ տպագրութեան մեծ յրբելեանին. 412-1512-1912, Վաղարշապատ, 1913, էջ 167-169:

եւ մեր վանքերի ու եկեղեցիների Ընծայամատեան-«Կոնդակ»ներում²¹, յիշատակարաններում ու այլաբնոյթ բնագրերում առկայ թուարկումները, որոնց ամբողջութեան հիման վրայ պէտք է շարադրուի մեր միջնադարեան մատենադարանների առարկայական՝ փաստարկուած պատմութիւնը, սրա հիմքի վրայ էլ պէտք է ստեղծուի ներկայիս հաւաքածոների «գոյացման, տեղափոխման, լրացման աղբիւրների ու նաեւ կորուստների պատմութիւնը»:

Ի վերջոյ, մեր մեծ հաւաքածոների՝ Մաշտոցեան Մատենադարանի, Մխիթարեանց Վենետիկի եւ Վիեննայի եւ միւսների պատմութիւնները սովոր ենք տեսնելու դեռեւս Յ. վ. Տաշեանից սկսուող²², ապա Ս. Եգանեանի²³ եւ Ս. վ. Ճեմճեմեանի²⁴ աշխատանքներով շարունակուած տեսքով. եւ վստահ ենք, որ այս եղանակով, որոշակի որեւէ մատենագիտութիւնից անկախ, ձեռագրերի եւ բազմաթիւ աղբիւրների ու տեղեկատուների հիման վրայ պէտք է հիւսուեն նաեւ միւս մեծ հաւաքածոների²⁵ պատմութիւնները:

Վերջին անգամ վկայակոչենք Պ. Մուրադեանին. «Կարծում ենք, Բ. Կուլիի սոյն աշխատութիւնը հայագէտների շրջանում յաճախադէպ գործածուող եւ նոր պրպտումներ խթանող գրքերից մէկը կդառնայ, իսկ լրացում-սրբագրումներ ապրած վերահրատարակութեան պարագային կթարգմանուի հայերէնի»²⁶: Իրօք, Բ. Կուլիի տեղեկատուի այս նոր եւ անպայման մեծարժէք վերահրատարակութեան հիման վրայ գուցէ մի օր համագործակցաբար միասնական հրատարակութիւն արուի. երեւանում հայերէն, Լուվէնում՝ անգլերէն:

Ամփոփենք. սրտանց, մեծագոյն ուրախութեամբ ողջունում եւ շնորհաւորում ենք մեր բարեկամ եւ գործակից Բեռնար Կուլիի տքնաշան աշխատանքի այս կարևոր արդիւնքի լոյսընծայումը. վստահ ենք, որ այս գիրքը դառնալու է հայկական ձեռագրագիտութեան զարգացման կարևոր ազդակներից մէկը:

²¹ Հրատարակել ենք մեր ունեցած առնուագն երկու տասնեակ բնագրերից միայն մէկը՝ **Գեորգ Տէր-Վարդանեան**, «Վենետիկի հայոց Սուրբ Խաչ եկեղեցու ընծայամատեանը», *Էջմիածին*, 2013, ԺԱ., էջ 60-83:

²² *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա*, Կազմեց Հ. Յակովբոս վ. Տաշեան՝ Մխիթ. ուխտէն. Տպագրեալ նպաստի Կայսերական ձեմարանի Գիտութեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ Ա-ԺԶ.:

²³ Տե՛ս վերը՝ ծնթ. 5 եւ 12:

²⁴ *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ*, հտ. Դ... Յօրինեց Հ. Սահակ վ. Ճեմճեմեան՝ Մխիթ. ուխտէն, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1993, էջ Ա-Խէ., հտ. Ե., Վենետիկ, 1995, էջ Ա-ԺԸ., հտ. Զ., Վենետիկ, 1996, էջ Ա-ՁԱ.:

²⁵ Ի դէպ, նախընտրելի կհամարւին, որ գրախօսուող մատենագիտութեան մէջ ներկայացուած լինէին նախ մեծ հասաբաժումները՝ ունեցած ձեռագրերի ֆանակի կարգով (Երեւան, Երուսաղէմ, Վենետիկ եւն), որից յետոյ միայն՝ մնացեալները, անունների աշխարհագրական-այրբնական կարգով:

²⁶ **Մուրադեան**, 1995, էջ 212: